

XVII. YÜZYILDA YAZILMIŞ ÖNEMLİ BİR TIP KİTABI *

Zekiye Gül ELBİR

Türkçenin eski metinleri içerisinde, tıp yazmalarının ayrı bir yeri vardır. Dinî, tarihî, edebî vb. alanlarda yazılmış eserler üzerinde birçok çalışma yapılmış iken, tıp konusunu içeren eserler -bir iki önemli araştırma dışında- yeterince ele alınmamıştır. Hâlbuki tıp yazmaları Türk dilinin kelime hazinesini, terimlerini, işleyişini ortaya koymak açısından büyük önem taşırlar.

Türkler İslâmiyeti kabul etmeden önce de tıp konusunda eserler yazmışlar, günümüze ulaşan vesikalar bırakmışlardır. Böylece, XI. yüzyıldan itibaren önemli eserler vermiş, hekimler yetiştirmişlerdir. Tıp bilimine hizmet etmek üzere pek çok kurum, merkez açılmış, özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu kurumların sayısı en üst düzeye ulaşmıştır.

Bilim dili olarak Arapçanın kullanılır olması, tıp kitaplarının büyük oranda bu dille yazılmasına sebep olmuştur. XIII.-XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Beylikler dönemi başlamış, Arapça eserler yazılmaya devam edilmiş, Arapçadan Türkçeye çeviriler yapılmış, bununla birlikte müstakil Türkçe eserler de verilmiştir.

Burada tanıtmaya çalışacağımız eser de, XVII. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış bir Türkçe tıp kitabıdır.

Kitabın yazarı Sâlih bin Nasrullah'ın doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak ölüm tarihi H.1079-1080 / M.1669-1670 olarak bildirilmektedir. Halep'te doğan Sâlih bin Nasrullah, katolik bir aileye mensuptur. Keşfü'z-zünûn Zeyli'nde adı Sâlih bin Sellum el-Halebî olarak geçmektedir.¹ Küçük yaşta İslâmiyeti seçmiş ve medrese öğrenimi görmüştür. Tıp tahsilini Halep Dârü's-şifâsı'nda, -bazı araştırmacılara göre İstanbul'da yapmış-² daha sonra burada başhekim olmuştur.³ Yazar, Halep'ten İstanbul'a geldiğinde ise, Fatih Dârü's-şifâsı başhekimliği-

¹ Mahmut Karakaş, *Müspet İlimde Müslüman Âlimler*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1991, s. 602

² Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (Hazırlayan: İsmail Özen), Meral yayınları, C. III, İstanbul 1975, s. 230-231.

³ Murat Yurdakök, Nasrullahoğlu Salih (? – ölm.1669), *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi yayınları, 1995, S. 38, s. 473.

ne atanmıştır. 1656 yılında IV. Mehmet'e başhekim olmuş, kadılık ve kazaskerlik görevlerinde bulunmuş,⁴ reîsü'l-küttâblık yapmıştır.

Sultan IV. Mehmet'in saray hekimlerinden olan Sâlih Efendi, padişahın emri üzerine *Ġāyetü'l-Beyān fî Tedbiri Bedeni'l-İnsān* (İnsan Sağlığı ve Sağlığı Korumanın Amacı) adlı eserini yazmış⁵ ve padişah bu eseri çok beğenerek kendisine samur kürk giydirmiştir.⁶ Yazar 1669'da Teselya-Yenişehir'nde vefat etmiştir.⁷ Sâlih Efendinin çok iyi bir öğrenim gördüğü, Arapça ve Lâtince bildiği, müziğe büyük kabiliyeti olduğu⁸ kaynaklarda yer almaktadır. Bazı tıp araştırmacıları, Sâlih bin Nasrullah'ın eserlerinin en önemli özelliğinin, klâsik İslâm tıbbi ile Batı tıbbını başarılı bir şekilde sentezlemiş olmasına bağlamaktadırlar.⁹ Eserinin birçok yerinde batılı tıp bilginlerinden ve ünlü İslâm hekimlerinden söz etmekte ve onların terkiplerinden örnekler vermektedir :

“Şeyh Re'îs İbn-i Sînâ dir ki sevdâ-yı tabî'iyeden dahı ħummâ-yi rub' olmak mümkindür ve bunıñ sebebi sevdâ arturıcı şeyler isti'mâl eylemekdendir veyâ ahlâtı yakıcı şeyler tenāvül eylemekdendir” 267-a/11,12,13,14

“Şeyh Dāvud dir ki maķ'ad üzerine kuru şîşe çekmek eyü tedbîrdür” 39-a/3,4

“Cālînūs tâze sergüleyi dögüp ic yağıyla qarışdurup 'ırķu'n-nesāya yaķu eylerdi” 260-a/2,3,4

“ve Senārtūs Hekim dir ki veca'-i mefāsilñ şisinde eger kızillık varise yakusına yağ koymamak gerek hemān arpa unı ve siñirli yaprak ve it üzümü bunları azacıķ za'ferānla ve bir dāne yımırta şarusıyla qarışdurup yaķu eylemek ğāyet a'lādur” 259-a/6,7,8,9

Yazarın tespit edilebilen eserleri şunlardır :

1-Ġāyetü'l-Beyān fî Tedbiri Bedeni'l-İnsān

2-Ġāyetü'l-İtkān fî Tedbiri Bedeni'l-İnsān (Nüzhetü'l-Ebdān fî Tercümeti Ġāyetü'l-İtkān)

⁴ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıbbî Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*, Güneş & Nobel yayınları, Bursa 1996, s. 287.

⁵ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4.bs., İstanbul 1982, s. 130-131

⁶ Bedi N. Şehsuvaroğlu-Ayşegül Demirhan Erdemir-Gönül Cantay Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 95.

⁷ Ayşegül Demirhan Erdemir, Hekimbaşı Salih bin Nasrullah (? – 1669), *TDA*, S. 100, Şubat 1996, s. 195.

⁸ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Yüksek Kurumu-Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları, 1.bs., Ankara 1999, s. 69.

⁹ Esin Kâhya- Ayşegül Demirhan Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 2000, s. 179.

3-Tıbb-ı Cedīdū'l-Kimyāī (Tercüme-i Krabadin-i Cedīd), (Ġāyetū'l-Müterakkī fī Tedbīri külli Maraz), (Mürşidū'l-Libās fī Tercüme-i İspagerya), (Tıbbū'l-Cedīd Ellezi Ahtereuhü Barakelsus)

4-Ġāye fi't-tıbb

5-Bürrü's-sā'at

Bu yazıda, Sâlih bin Nasrullah'ın Ġāyetū'l-Beyān fī Tedbīri Bedeni'l-İnsān adlı eseri ve özellikle Köprülü Kütüphanesi 975 numarada kayıtlı nüshası üzerinde durmak istiyoruz. Çünkü bu nüshanın müellif hattı olduğu kanaatindeyiz. Söz konusu nüshayı tanıtmadan önce, eserin diğer nüshalarını vermek yerinde olacaktır. Eserin müellif hattı haricinde, Türkiye ve yurt dışındaki nüshaları (istinsah tarihi sırasıyla) şunlardır:

1-Safranbolu Kütüphanesi No:237, H.1075 / M.1664-1665, 184 varak, nesih, 20,5 x 14,5 (14 x 6,5) cm.

2-Balıkesir İl Halk Kütüphanesi No:10 Hk.304, H.1075 / M.1664-1665, 218/488 varak, 19 satır, ta'lik, 20,5 x 15,5 (16 x 9,5) cm., şemseli, miklepli, kahverengi deri ciltli, kağıdı harf fligranlı.

3-Nuruosmaniye Kütüphanesi No: 3051/3565, H.1081 / M.1670-1671, 182 yaprak, 25 satır, nesih, 28,2 x 17,5 (20,7 x 10,5) cm.

4-Millî Kütüphane No: 3458, H.1086 / M.1675-1676, 1-205 yaprak, 21 satır, nesih, 20,7 x 14,9 (15,2 x 8,5) cm.

5-Hacı Selim Ağa Kütüphanesi No: 874-I, H.1090 / M.1679-1680, 111 varak, 29 satır, nesih/nesta'lik, 25 x 14 (19 x 8) cm., müstensih: Emin Mehmed bin el-Hac İsmail el-Muvakkıt.

6-Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih No: 3580, H.1091 / M.1680, 102 varak, nesih.

7-Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih No: 3586-I, H.1091 / M.1680, 102 yaprak, 29 satır, nesih, 28,9 x 16,7 (18,3x10) cm.

8-Antalya Tekelioğlu Kütüphanesi, No: 482, H.1092 / M.1681, 175 yaprak, 21 satır, nesih, 20 x 14 (16 x 9) cm., Mehmed bin Mehmed.

9-Müthaf eserler, No: 738, H.1095 / M.1683-1684, 15-348 varak.

10-İstanbul Üniv. Merkez Kütüphanesi, Türkçe No: 7069, H.1097 / M.1685-1686, 389 yaprak, 13 satır, nesih, 29,5 x 20 (20,7 x 12,3) cm.

11-Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya No: 3679, H.1099 / M.1687-1688, 170 varak, 23 satır, ta'lik, 20,5 x 14,5 (13,5 x 6,5) cm., müstensih Mehmed Yahya bin el-mevlî Mustafa el-Eyyubî.

12-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 200, H.1102 / M.1690-1691, 228 varak, nesta'lik, 20,2 x 14,8 (15,7 x 9,3) cm.

13-Millî Kütüphane, No: 3005, H.1104 / M.1692-1693, 44 yaprak, 19 satır, ta'lik.

14-Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar No: 816, H.1111 / M.1699-1700, 1-223 yaprak, 17 satır, nesih, 21 x 14,9 (13,8 x 8,5) cm., müstensih Abdülhak Kemanî.

15-Topkapı Sarayı Müzesi, Yeniler Kitaplığı No: 4046/1786, H.1114 / M.1702-1703, 133 varak, 27 satır, nesih, 25 x 15,5 cm.

16-Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi, No: 802, H.1115 / M.1703-1704, 9-181 yaprak, ta'lik.

17-Atıf Efendi Kütüphanesi, No: 1964, H.1122 / M.1710-1711, 3-339-2 varak, 17 satır, ta'lik.

18-Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 3049/3563, H.1122 / M.1710-1711, 215 varak, 25 satır, ta'lik, 24,5 x 13,9 (15,7 x 6) cm., müstensih Simzâde Mustafa bin Mehmed.

19-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 237, H.1122 / M.1710-1711, 1-168 varak, nesih, 21 x 14,7 (16,4 x 9,6) cm., müstensih Ali Yedd Salih bin Bilâl.

20- İstanbul Üniv. Merkez Kütüphanesi, Türkçe No : 7056, H.1123 / M.1711-1712, 211 yaprak, 21 satır, ta'lik, 20,5 x 13 (15 x 6,2) cm., müstensih Mehmed Eyyubî.

21-Erzurum Kütüphanesi, No: 23989, H.1123 / M.1711-1712, 212 varak, 35 satır, ta'lik, 22 x 13 (18,5 x 8) cm., Ahmed bin Muhammed Efendi tarafından Trablusşam'da istinsah edilmiştir.

22-Abdi ÖZKÖK Özel Kütüphanesi, H.1124 / M.1712, 388 sayfa, 21 satır, nesih, 21,5 x 20 cm., müstensih Velioglu Hacı Mehmed.

23-Çorum İl Halk Kütüphanesi, No: 2897, H.1124 / M.1712, 228 varak, nesih, 25,3 x 15,5 (18,2 x 9) cm., müstensih Musa bin Nureddin.

24-Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa No: 1363, H.1126 / M.1714, 143 yaprak, 31 satır, nesih, 26 x 15 (18 x 8,8) cm., müstensih Fendiye Ahmed bin Ebubekir.

25-Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal No: 745, H.1129 / M.1716-1717, 138 yaprak, 27 satır, nesih, 22 x 15 (16,3 x 9,2) cm.

26-Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazma A. No: 119, H.1130 / M.1717-1718, 182 varak, 21 satır, rik'a.

27-İstanbul Üniv. Merkez Kütüphanesi, Türkçe No: 7039, H.1132 / M.1719-1720, 259 varak, 23 satır, nesih, 29,5 x 18 (20,5 x 9) cm., müstensih Mustafa.

28-Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi No: 699, H.1132 / M.1719-1720, 85 varak, nesih.

29-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 117, H.1134 / M.1721-1722, 500 varak, nesih, 21,3 x 12,7 (14,9 x 7) cm., müstensih Mehmed bin Ahmed el-Besnevî.

30-Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü No: 1677/1783, H.1134 / M.1721-1722, 169 yaprak, 25 satır, nesih.

31-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 202, H.1135 / M.1722-1723, 244 yaprak, ta'lik, 21,1 x 13,4 (17 x 7,6) cm.

32-Konya-Akşehir İlçe Halk Kütüphanesi, No: 341, H.1138 / M.1725-1726, 19 satır, nesih, 16,7 x 9,3 cm., müstensih Mehmed Efendi.

33-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 109, H.1148 / M.1735-1735, 350 varak, ta'lik, 23,3 x 12,8 (16,8 x 7,6) cm., müstensih Mehmed Sadık.

34-Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp No: 213/142, H.1158 / M.1745, 183 varak, 21 satır.

35-Millî Kütüphane, No: 3167, H.1165 / M.1751-1752, 161 varak, nesih, 20,7 x 15 (16 x 8) cm.

36-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 42, H.1166 / M.1752-1753, 187 varak, nesta'lik, 21,1 x 15,5 (17,4 x 8,4) cm., müstensih İsmail bin Mehmed.

37-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 450, H.1167 / M.1753-1754, 1-193 varak, nesta'lik, 22,2 x 13,2 (17,7 x 8,1) cm.

38-Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye No: 1030, H.1170 / M.1756-1757, 10-278 varak, 27 satır, ta'lik, 21,6 x 12 (17 x 6,8) cm.

39-İstanbul Üniv. Merkez Kütüphanesi, Türkçe No: 4705/7078, H.1183 / M.1769-1770, 177 varak, ta'lik, 23 x 15 (17,4 x 9,8) cm., müstensih İsmail bin Ebibekr.

40-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 159, H.1191 / M.1777, 1-218 yaprak, nesih, 21,4 x 16 (16 x 10) cm., müstensih Munla Süleyman.

41-Kütahya-Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, No: 409, H.1192 / M.1778, 4-178-17 yaprak, nesih, 21,8 x 16 (15 x 10,5) cm.

42-Elazığ İl Halk Kütüphanesi, No: 3317, H.1192 / M.1778, 217 varak, 19 satır, ta'lik, 15 x 21 cm.

43-Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp No: 214/235, H.1203 / M.1788-1789, 241 yaprak, 21 satır, ta'lik, 21,7 x 13 (16,2 x 7) cm.

44-Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp No: 211/219, H.1205 / M.1790-1791, 268 yaprak, 19 satır, nesih, 21,4 x 14 (16,5 x 7,5) cm., müstensih Gani Yusuf Efendi.

45-Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü No: 1678/1784, XVIII.yy., 114 varak, 31 satır, nesih, 25 x 15 cm., müstensih Mütevellizâde Derviş Mehmed.

46-Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü No: 1676/1782, XVIII.yy., 353 yaprak, 15 satır, nesih, 29 x 17 cm.

47-Millî Kütüphane, No: 1/227, H.1272 / M.1855-1856, 5-186 varak, 18 satır, ta'lik, 25 x 18 (20 x 12,4) cm., müstensih Şanizâde.

48-Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar No: 1494, 405 varak, 15 satır, nesih, 21,5 x 15,5 (15,5 x 9) cm.

49- Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar No: 3849, 1-373 yaprak, 13 satır, nesih.

50-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 339, 1-302 yaprak, ta'lik, 16,1 x 9,6 (12,2 x 5) cm.

51-Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi No: 5520, 293 varak, 21 satır, nesih, 21 x 10,5 (14,6 x 6) cm., müstensih Ahmed bin Hasan el-Üsküdarî.

52-Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi No: 698, 1-288 varak, nesih, 23,5 x 16,2 (15,8 x 7,5) cm.

53-Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye No: 2/1007, 271 varak, ta'lik, 20,6 x 13,5 (17 x 8,3) cm.

54-Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 3050/3564, 260 yaprak, 19 satır, nesih, 20,5 x 12,7 (14,7 x 7,7) cm.

55-Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar No: 3994, 3-241-3 yaprak, 17 satır, ta'lik.

56-Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Ahmed III.Kitaplığı No: 2063/1787, 246 varak, 17 satır, nesih, 23 x 14,3 cm.

57-Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, No: 26798, 243 yaprak, 17 satır, nesih, 21,0 x 15,0 (16,2 x 9,4) cm.

58-Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar No: 3038, 233 varak, 21 satır, nesih.

- 59-Selimiye, No: 460, 231 varak, ta'lik, 17 x 12 (14 x 9) cm.
- 60-Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliüddin Efendi No: 2521, 226 yaprak, 21 satır, nesih, 21,5 x 14 (15,5 x 6,5) cm.
- 61-Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya No: 3680, 226 yaprak, 19 satır, nesih, 21 x 13,5 (16 x 7) cm.
- 62-Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan No: 345, 6-213 varak, 21 satır, nesih, 26 x 14 (16 x 8) cm.
- 63-Müthaf Eserler, No: 1246, 206 varak, nesih, 28 ,5 x 16,5 (20 x 8) cm.
- 64-Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi No: 574, 204 varak, 19 satır, nesih, 21 x 16 (16,1 x 9,6) cm.
- 65-İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet No: 140, 22-190, 25 satır, nesih, 20 x 15,5 cm.
- 66-Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa No: 2065, 189 yaprak, 21 satır, rik'a, 20,5 x 14 (15,5 x 8,5) cm.
- 67-Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, No: 1/418, 1-187 varak, nesta'lik, 21,5 x 14 (15,5 x 7,5) cm.
- 68-Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, No: 1530, 185 yaprak, ta'lik, 20,5 x 14 (13,5 x 9,5) cm.
- 69-Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli No: 1640, 179 varak, 19 satır, ta'lik, 17,1 x 11 (12,3 x 6,2) cm.
- 70-İstanbul Üniv. Merkez Kütüphanesi, Türkçe No: 7132, 170 varak, 22 satır, ta'lik, 19,5 x 12,5 (15 x 7,9) cm.
- 71-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 182, 169 yaprak, nesih, 20 x 14,3 cm..
- 72-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 247, 1-167 varak, nesih, 21,3 x 16 (11,3 x 8,6) cm.
- 73-Millî Kütüphane, No: A.1645, 160 yaprak, 25 satır, nesih, 21,8 x 14,8 (16,5 x 8,3) cm.
- 74-Cebeci Kütüphanesi, No: 970, 159 yaprak, ta'lik, 21 x 12,5 (17 x 7,5) cm.
- 75-Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı No: 654/1785, 157 varak, 27 satır, nesih, 23,5 x 14,5 cm.
- 76-Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi No: 694, 151-180 varak, nesih.

77-Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi, No: 2960, 150 varak, 21 satır, nesih, 27 x 17,2 (19,3 x 9,5) cm.

78-Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi No: 2476, 150 varak, 21 satır, nesih, 19,7 x 13,5 (14,2 x 7,7) cm.

79-Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp No: 212/180, 148 yaprak, 25 satır, ta'lik, 20,7 x 14 (14,5 x 8) cm.

80-Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami No: 922, 147 varak, 29 satır, ta'lik, 26,7 x 14,5 (19 x 7,8) cm.

81-Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, No: 1243, 3-144, 23 yaprak, ta'lik, 21,4 x 13,5 (16,3 x 8,5) cm.

82-Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih No:3587, 134 yaprak, nesih, 22,3 x 15,4 cm.

83-Manisa İl Halk Kütüphanesi, No: 5335, 132 varak, 27 satır, ta'lik, 23,8 x 14 (18,4 x 8,5) cm.

84-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 2/165, 9-118 yaprak, ta'lik.

85-Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, No: 8651, 122 yaprak, nesih, 21,5 x 14,5 (14,3 x 8,5) cm.

86-Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir No: 433, 120 varak, 19 satır, ta'lik, 22 x 17 (17 x 11) cm.

87-Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli No: 1641, 112 varak, 29 satır, ta'lik, 21,3 x 14 (17,2 x 7,7) cm.

88-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No: 206, 112 yaprak, nesih, 20,8 x 14,8 (16,5 x 8,8) cm.

89-Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye No:1041, 113-172, nesih, 28,3 x 17 cm.

90-İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet No: 309, 108 varak, 19 satır, nesih, 18,5 x 11,5 cm.

91-Samsun On Dokuz Mayıs İl Halk Kütüphanesi, No: 1392, 102 yaprak, 31 satır, sülüs, 23 x 13 cm.

92-Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp No: 216/199, 99 varak, 21 satır, nesih, 21,3 x 15 (15,8 x 9) cm.

93-Çapa Tıp Fakültesi Kütüphanesi, No: 4447, 96 varak, rik'a, 21 x 13,5 (16 x 8) cm.

94-Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi No: 1/710, 1-91 yaprak, ta'lik, 20,8 x 13,3 (14,5 x 7,1) cm.

95-Cerrah Paşa Kütüphanesi, No:136, 70 yaprak, nesih, 20x14,3 (15,9 x 6,5) cm.

96-Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tıp No: 215/146, 56 yaprak, 19 satır, nesih, 20,2 x 15 (14,5 x 8,8) cm.

97-Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa No: 472, 26-73 yaprak, 25 satır, ta'lik, 16,3 x 9 (22 x 13) cm.

98-Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, No: Y.719.

99-Edirne Selimiye Yazmalar Fihristi, No: 1612

100-Edirne Selimiye Kütüphanesi, K.460

101-Hindistan Kütüphaneleri, RL, Nu : 41

102-Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Y.3350

103-Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, Y.572/2

104-Saraybosna Hygienski İnstitüte, 50/5 r.t. 39

105-Zagrep Şarkiyat Enstitüsü Y.394

106-Zagrep Şarkiyat Enstitüsü Y.583

107-Zagrep Şarkiyat Enstitüsü Y.2079

108-Münih Bayerische Staats Bibliothek Cod. Turc. Nu : 325/1

109-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 6

110-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 28

111-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 76/2

112-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 107

113-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 127

114-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 179

115-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 253

116-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 269

117-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 282

- 118-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 283
 119-İstanbul Üniv. Tıp Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, No: 303/1
 120-İstanbul Üniv. Kütüphanesi, Yıldız Tıp T.Y. No: 8
 121-İstanbul Üniv. Kütüphanesi, Yıldız Tıp T.Y. No: 9
 122-İstanbul Üniv. Kütüphanesi, Yıldız Tıp T.Y. No: 230
 123-İstanbul Üniv. Kütüphanesi, Yıldız Tıp T.Y. No: 1699
 124-İstanbul Üniv. Kütüphanesi, Yıldız Tıp T.Y. No: 1727
 125-Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, K.146
 126-Hollanda Utrecht Üniv. Kütüphanesi nüshası
 127-Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: Y.1011
 128-Millî Kütüphane, No: 2828, 253 varak, nesih, 21 x 14,5 (16,5 x 8) cm.
 129-Millî Kütüphane, No: 2838, 199 varak, rik'a, 21,3 x 15,5 (17 x 8,5) cm.
 130-Millî Kütüphane, No: 3449, 134 yaprak, ta'lik, 20 x 13,5 (16 x 8,5) cm.
 131-Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, No: 339, 554 sayfa, 20 x 14, 10 x 16,5 cm.
 132-Suriye Türkçe Yazma Eserler, No:14582

Eserin, bizim tespit edebildiğimiz 132 nüshası dışında, başka nüshalarının olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü eser, döneminde sıkça okunan, genel tıp konulu pratik bir el kitabı, başvuru kaynağı olmuştur.

Köprülü nüshasında, herhangi bir istinsah kaydı ve müstensih adı yer almamaktadır. Kitabın sonundaki bilgilerden eserin, H.1075 / M.1664-1665 yıllarında Edirne'de yazıldığı anlaşılmaktadır. Yine İslâm Konferansı Teşkilâtının hazırladığı katalogda¹⁰ da, Köprülü nüshasının müellif hattı olduğu bilgisine rastlamaktayız.

Vişne çürüğü renginde, deri ciltli olan kitabın dış kapakları, bazı etkiler sebebiyle farklı renge dönüşmüştür. Deri cilt, yıldız işlemeli, şemse desenli ve mikleplidir. Kitabın ön ve arka kapakları epeyce yıpranmıştır, iç sayfalarda bazı silik kısımlar vardır, fakat istifade edilebilir durumdadır. Ebadı 29,5 x 18 (20,3 x 9,5) cm.'dir.

¹⁰ Ramazan Şeşen-Cevat İzgi-Cemil Akpınar, "İslâmî Tıp Yazmaları Katalogu", İslâm Konferansı Teşkilâtı, II-I. İslâm Tıp Kongresi, İstanbul 1984.

Eser, 301 yapraktan ibaret olup, her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Sadece 1-b sayfası 15, 265-a ile 265-b sayfaları 16 satır olarak düzenlenmiştir. Harekesiz nesih ile yazılmış, çok az yerde hareke kullanılmıştır. Bazen de kelimenin ya kök, ya da ek bölümü harekelenmiştir. Ayrıca, örnek olarak verilen hadislerin tamamı harekelidir ve Arapçadır. Kitabın kâğıdı sarımtırak renklidir, başta fihrist bulunmaktadır. İlk sayfada mavi renkli, işlemeli boş bir serlevha yer almaktadır. Birinci ve ikinci sayfalar yaldız gömmeli, diğer sayfalar sadece yaldız cetvelidir. Eserin tamamında yaldızla ve kırmızı mürekkeple yapılmış süslemeler vardır. Fasıllar başlıkları ve alfabetik madde başı olan kelime veya tamlamalar da yaldızla ve daha büyükçe yazılmıştır. Yine bazı başlık ve tamlamalar ise, mavi ve kırmızı mürekkepledir. Derkenar şeklinde yazılmış bir iki kelime dışında, derkenar yoktur. Çok az sayıda olmakla birlikte, bazı kelimelerin üstüne, bazen altına kelimenin veya terimin eş anlamlısı diyebileceğimiz, açıklayıcı sözcükler not edilmiştir.

Yazar, kitabın başlangıcında bu tür eserlerde gelenek olduğu üzere Allah'a, Peygamber'e ve devrin sultanına övgüler yaptıktan sonra kendi adını zikrettiği, eserinin adını niçin böyle koyduğunu ve eserinin hangi bölümlerden oluştuğunu ifade eden şu satırlara yer vermektedir:

“müteşebbis Şālih bin Naşr-ullah bendeleri” 4-b/12

“henüz beyān olunan vech üzere esāmileri kütüb-i selefde taḥrīr olunmamışdur anları daḥı tekşiren li'l-fevāyid ve tevfiiren li'l-zevāyid işbu kitābda taḥrīr ve zikr eyleyüp bu kitāb-ı müsteṭābīñ ismini ḡāyetü'l-beyān fī tedbiri bedeni'l-insān” 5-b/14,15,16,17

“tesmiye eyledüğümünden Şoñra bir muḳaddime ve dört maḳāle ve bir ḥātime üzerine tertīb kılındı” 6-a/1,2

Bu giriş cümlelerinden sonra, memlekette baş gösteren yeni hastalıklardan ve tıptaki gelişmelerden söz etmektedir. Yine giriş bölümünde tıp ilminin konusundan ve tarifinden hareketle, insanın sağlıklı veya hasta olmasının sebeplerini altı başlık altında değerlendirmektedir. Hekimlerin bu altı etkeni “esbāb-ı sitte-i zarūriyye” (zorunlu altı sebep) olarak isimlendirdiğini, bunların ise hava, yemek, içmek, hareket, sükūn-ı bedeniyye (bedenin istirahatı), hareket sükūn-ı nefsanıyye (ruhun dinlenmesi), uyumak ve uyanmak, istifrağ ve ihtibas olduğunu söylemektedir. Eserin tamamı bir ön söz, dört makale ve bir hatime bölümünden oluşmaktadır.

1. Makale: Esbāb-ı sitte-i zarūriyyeniñ (zorunlu altı sebep) tedbiri anlatılır. 7-b/2,3

Birinci makalede 10 fasıl bulunmaktadır. Fasıllarda işlenen konuların başlıkları şöyledir:

1. Fasıl : Hava ile ilgili bilgiler yer alır. 7-b/4

2. Fasıl : Yemek-içmek konusunu işler. 12-a/9,10

3. Fasıl : Sükūn-ı bedeniyye (bedenin hareketleri) anlatılır. 19-a/8,9
4. Fasıl : Sükūn-ı nefsāniyye (nefsin hareketleri) işlenir. 21-b/14,15
- 5.Fasıl : Uyumak ve uyanmak ele alınır. 24-a/2
- 6.Fasıl : İstifrağ ve ihtibas (kusma, boşaltma ve tıkanıklık, tutukluk) anlatılır. 25-b/1
- 7.Fasıl : Cimā' (cinsel birleşme) konusunu işler. 27-a/7
- 8.Fasıl : Hamama girmenin şartlarından bahseder. 28-b/10,11
- 9.Fasıl : Faşd (kan alma) ile ilgili bilgiler verilir. 30-b/6
- 10.Fasıl : Müshil şerbetlerden söz edilir. 39-b/10

2.Makale: Bu makalede iki bâb ve on fasıl bulunmaktadır. 43-b/9

- I.Bâb : Müfredât (alfabetik olarak basit ilaçlar, eczalar, çeşitli maddeler). 43-b/10
- II.Bâb : Mürekkebât (birleşikler, terkipler v.b.). 107-a/4,5
- 1.Fasıl : Mürekkep şerbetler. 107-a/6,7
- 2.Fasıl : Ma'cūnlar müshil ve kâbız olan ilaçlar. 110-b/2,3
- 3.Fasıl : Müshil etkisi için kullanılan ma'cūnlar. 115-a/1,2
- 4.Fasıl : Mide, dimağ ve beş duyudan bahis vardır. 117-a/15,16
- 5.Fasıl : Kırşlar (tabletler) anlatılır. 117-a/16,17
- 6.Fasıl : Sufūflar (toz halindeki ilaçlar) işlenir. 122-a/9,10
- 7.Fasıl : Lu'ūqāt (pastiller) tanıtılır. 122-b/10,11
- 8.Fasıl : Merhemlerden (pomatlardan) söz edilir. 123-b/4,5
- 9.Fasıl : Yağlar konusu ele alınır. 125-a/9,10
- 10.Fasıl : Şiyāf (fitiller) yer alır. 126-a/4,5

3.Makale: Baştan ayağa bütün organlarla ilgili hastalıkların sebepleri ele alınıp, anlatılır.
126-b/7

4.Makale: Vücudun bir organına ait olmayıp, bedenin geneline sirayet edebilen hastalıklar tanıtılır. 260-a/10

Hātime son bölümü oluşturur. 298-b/17

Söz konusu ettiğimiz eserin dili, oldukça yalın bir Türkçedir. Fakat terimlerin çoğunluğu Arapça, bir kısmı Farsça ve az miktarda da Yunanca ve diğer dillere ait terimlerdir. Türkçe terim sayısı azdır. Özellikle ilaç adlarının büyük kısmı Arapçadır. Meselâ:

“kurş” 167-b/9, “merhem” 123-b/14, “hukne” 146-b/12, “hukne-i hâdde” 146-a/15, “tılâ” 58-a/10, “tılâ-yı âher” 289-a/5,8 v.s. Farsça ilaç adları da eserde yer almaktadır. “tiryāk” 60-a/1, “pāzehr” 278-a/3 v.b.

Ayrıca ilaç yapımında kullanılan madde adlarının, bazen batı dillerine ait kelimeler olduğu görülmektedir. “yeteryül” 131-a/14, “isbirīt” 138-a/8, “kırīmū-ṭarṭarū” 207-a/9, 287-b/4 gibi.

İlaçlara kaynaklık eden, tıp dilinde drog diye adlandırılan unsurlar (bitkiler, meyveler, maddeler vb.) bakımından yine Arapçanın etkinliği dikkat çekicidir. Fakat bazen, bir drogun hem Arapça, hem Türkçe, hem de Farsça veya başka bir dildeki karşılığı aynı cümlede verilmektedir. Bu da, kavram ya da terimin daha anlaşılır ve açıklayıcı olmasını sağlamaktadır.

“peygamber ağacı bunu hükemā-i mütekaddimīn kitāblarında yazmamışlardır zīrā bilmezler idi ammā Frenkler bunu Yeñi Dünyā’da buldılar anlarıñ dilince buña ğıyākū dirler Frenkler linyūsāntū dirler ve pālūsāntū dirler ma’nāsı mübārek ağac dimekdür” 55-a/2,3,4,5,6

“tüt meşhürdur ‘Arabca dağı tüt dirler ve ferşād dağı dirler” 61-a/8,9

“şeb-büy ‘Arabca mensür dirler hayrī dağı dirler” 76-b/6,7

“sünnetlüce oti ba’zılar bu ota topızlık dirler” 72-b/6,7

“diyāsintā ya’nī Türkce ağdāyī taşı dirler” 140-a/4,5

Eserdeki hastalık adları, sağlık terimleri büyük oranda Arapçadır.

“yaraқан” 230-a/12, “külunc” 210-a/14, “hum mā” 256-a/3, “kübā” 289-b/16, “galīzet” 264-b/5, “maşallar” 84-b/1 gibi.

Türkçe sağlık terimleri az olmakla birlikte, genellikle tamlama şeklindedirler. Tek sözcükten oluşan terimlerin sayısı oldukça azdır.

“göbek burusu” 195-a/13, “göñül dönmek” 13-b/12, “baş ağrısı” 35-b/7, “baş dönmek” 250-b/3, “ṭalak ağrısın” 90-b/15, “çıban” 177-b/2, “çığıd” 294-b/15, “öksürük” 275-b/4, “sirace” 283-a/12, v.b.

Organ adlarının büyük bir kısmı Türkçe'dir. "bel" 209-a/3, "bağırsak" 50-b/1, "baş" 72-a/4, "böğrek" 236-a/5, "diz" 38-b/9, "göz" 160-b/10, "boyun" 283-a/12, "ayak" 232-b/17

Salih bin Naşrullah'ın tanıtmaya ve söz varlığından örnekler vermeye çalıştığımız *Gāyetü'l-Beyān fī Tedbiri Bedeni'l-İnsān* adlı eserinde ayrıca, yazarın kendi deneyimlerine ve tıbbî folklor unsurlarına da tesadüf edilmektedir.

"dil altı" 166-a/9, "yılduz düşdi" 10-a/10, "turtası tıtdı" 141-b/12, "talaklı" 229-a/10

Terimlerde Arapçanın üstün olmasına karşın, eserin dili yalın, ifadeler düzgün ve anlaşılır tarzdadır. Dil bilgisi açısından Eski Anadolu Türkçesi'nin özelliklerini görmeye beraber, günümüz Türkiye Türkçesine yaklaşan şekillere de rastlanmaktadır. Meselâ belirtme hâli eki, III. teklik kişi ekinden sonra hem -n, hem de bugünkü kullanımıyla geçmektedir.

"dānesin" 173-b/13, "diş ağrısın" 56-a/12, 61-a/16, "eftimūnı" 136-a/14, "cümlesini" 195-a/6, "balğamı" 117-b/1, "mi'deyi" 194-b/1, "kırmız ma'cūnını" 182-b/8 gibi.

Geniş ve şimdiki zaman ifadeleri aynı ekle karşılanmıştır. Gelecek zaman eki, III. teklik kişi dışında henüz kullanımda değildir. Bir kısım ekler ise, Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki gibi, daima düz veya yuvarlak ünlü barındırmaktadır. Ancak bir kısım eklerin ise, zaman zaman hem düz, hem de yuvarlak şekillerini görmek mümkündür. Bu ikileme maruz kalan eklerin sayısı az değildir.

"görüne" 96-b/13, "görünür" 106-a/3, "semirsin" 135-b/8, "yisün" 135-a/14, "demür diken" 124-a/2, "demir Şuyı" 198-b/16, "karışdırup" 243-a/7, "karışduralar" 243-b/4, "çuqurlanur" 139-b/5, "yumşadır" 106-b/1 v.s.

Küçük ünlü uyumu tamamen oluşmamıştır. Bu gün artık kullanılmayan, zarf-fiil eklerinden bazılarında ve -rAk küçültme ekine seyrek olarak tesadüf edilmektedir.

"toqunıcaq" 92-b/16, "olunıcaq" 84-a/17, "gelicek" 240-a/7, "işidicek" 134-a/15, "yatıcaq" 213-a/10, "görmedin" 217-a/14, "acıraq" 15-a/1, "yegrekdür" 43-b/9 gibi.

-IA ve -n enstrumental hâli ekinin, kimi zaman zarf görevi yüklediği görülmektedir. "geceyle" 199-a/2, "Şabāhla" 172-a/5, "vaqtin" 141-a/16, "ağşamın" 79-b/11 v.s.

Eserde, -IA eki bazen "olarak" ifadesini de karşılamaktadır.

"sıcaqla" 79-b/6, "gücle" 84-a/12, 131-b/14, "ac qarınla" 143-b/14, 207-b/17 v.s.

I. teklik kişi eki -In ve istek eki -Ayn, az sayıdaki örnekleri ile söz konusu eserde karşımıza çıkmaktadır.

"kırılırın" 134-b/17, "eylerin" 135-a/9, "dirin ki" 33-a/9, 33-b/11, "yiyeyin" 135-b/11, "boğazlayayın" 135-b/3 v.b.

Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik eklerinden olan -vUz l. çokluk kişi eki, sadece bir örneği ile metinde yer almaktadır.

“eyleyevüz” 7-b/1

Ayrıca, eser üzerinde yaptığımız dizin çalışmasında, toplam 6827 madde başı kelime ve terim elde edilmiştir. Bu sayıya tamlamalar da dahildir. Bunları kelimelerin, terimlerin kökenlerine ve yüzdeler oranlarına göre şu şekilde verebiliriz: Türkçe 2479-%36.3, Arapça 3070-%44.9, Farsça 981-%14.3, Yunanca 142-%2.07, İtalyanca 2-%0.02, Fransızca 16-%0.23, Osmanlıca 5-%0.07, Slâvca 1-%0.01, Lâtinçe 3-%0.04, Rusça 1-%0.01, Süryânice 13-%0.19 ve menşei bilinmeyen 114 kelime tespit edilmiştir.

Sonuç olarak tanıtmaya, dil özelliklerinden ve söz varlığından örnekler vermeye çalıştığımız eser, Türk dilinin büyük bir hazinesini barındırmaktadır. Dil özellikleri bakımından Eski Anadolu Türkçesi ile bugünkü Türkiye Türkçesi arasında bir “geçiş dönemi eseri” niteliği taşımaktadır.